

Dr. ALİ ÖGE

Türkiyə Respublikası, Konya şəhər

Mərkəzi Müftiliyinin vəizi

E-mail: alican_042@hotmail.com

İBN FÜRƏK HƏYATI, ƏSƏRLƏRİ VƏ TÖVHİD RİSALƏSİ*

Açar sözlər: İbn Fürək, kəlam, Əşəri, elm

Ключевые слова: Ибн Фурек, богословие, Ашари, наука

Keywords: Ibn Furek, theology, Ashari, science

İlahi dinlərin sonuncusu olan islam meydana çıxdığı ilk vaxtlardan başlayaraq dünya xalqlarının diqqətini özünə cəlb etmiş və bu özəlliyini həmişə qoruyub saxlamışdır. Hal-hazırda yaşamaqda olduğumuz XXI əsrdə də həm islam dini, həm də bu dinə mənsub olan müsəlmanlar dünyada mühüm yer tutur.

Bir çox insanın, həmçinin dinin əsas hədəfini dində olan mütəmədilik və sabitlik təşkil etmişdir. Keçən müddət də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu, dinin əsas prinsip və hökmlərinə aiddir. Bu əsaslar və hökmlər ətrafında formalaşan mədəniyyət, düşüncə, düşünüb şərh edən insan ilə dünyadakı şərtlərin dəyişməsi müəyyən qədər dəyişikliklərə və qırılmalara məruz qalmışdır. Hal-hazırda gəlib çıxdığımız səviyyə isə bu müddət ərzində çatdığımız nöqtədir.

Hikməti böyük xeyir sayan Quranın irşad və istiqamətləndirilmələriylə İslam düşüncəsi və bu düşüncənin təsiri, müsəlmaların “cəhalət” mərhələsindən “bilik və düşüncə” mərhələsinə sıçramasıyla gözünü göstərmişdir. Bu irəliləyişləri “sıçrama” sözü ilə ifadə etmək çox da mübaliğəli olmayacaq. Çünki islam təlimləri və bildirişləri insanlığa təqdim olunduqdan qısa müddət sonra İslam Ümməti, dünya tərəfindən qəbul olunan düşüncə hərəkatına start verdi. Bu təkə müsəlmaların özü ilə məhdudlaşmadı, həmçinin bütün insanlığı, dünyanı, kainatı şərh etdi, mənalandırdı. Eyni zamanda yalnız müsəlmalar üçün deyil, bütün insanlıq üçün problemlərin həllində çıxış yolu göstərən bir düşüncə hərəkatı olaraq meydana çıxdı.

Bu düşüncə axınları içərisində kəlam, fəlsəfə, əxlaq, təsəvvüf və hüquq metodikası kimi əsas qaydalar mövcud idi. Bu müddət içərisində xüsusilə ilk vaxtlar bu qayda-qanunlarda inkişaf olmuşdur.

İslamın meydana çıxıb yayılmasının müşahidə olunduğu ilk illərdə təşəkkül tapan kəlam, tamamilə orijinal bir düşüncənin yaranmasında öndə olmuşdur. Sonradan isə klassik fəlsəfə məntiqlə təmasa girmiş və xüsusilə də Təftəzanidən (v.792/1390) sonra şərhlər və haşiyələrlə elm həyatında varlığını

* Məqalə müəllifin “İbn Fürekin kəlamı, görüşləri” adlı elmi işindən götürülmüşdür.

davam etdirmişdir [1].

VII əsrin ikinci yarısında islam toplumunun öz daxilində meydana çıxan dini, siyasi və ictimai bözi hadisələr həmçinin islamdan başqa mədəniyyətlərlə yaranan münasibətlər nəticəsində baş verən mübahisələr ixtilafı gətirib çıxarmışdır. Suffin döyüşündən sonar Xəvaric və Şiə kimi siyasi və etiqadi mahiyyətdə qruplaşmalar meydana çıxmışdır. Allahın sifətləri, günah iş görə adamın vəziyyəti və iradə azdlığı kimi mövzularda fərqli fikirlər bunlara əlavə olunduqda Qədəriyyə, Cəbriyyə və Mötəzilə kimi cəryanlardan bəhs olunmağa başlanmışdır [Kələmin meydana gəlməsi, inkişafı və ilk firqələrin formalaşması ilə əlaqədar olaraq baxın: 2, s. 462- 464; 3, s. 43-51; 4, s. 2-7; 5, s. 19-23, 47- 106]. Fərqli fikirlər səbəbiylə müxtəlif qruplaşmalar olsa da VIII əsrin ikinci yarısına qədər etiqadi düşüncədə müəyyən bir aydın cərəyan peyda olmamışdır.

İslâmın inanç əsaslarından bəhs edən və tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif adlarla adlandırılan Kəlam elminin hz. Peyğəmbər dövründən hal-hazırkı dövrə qədər bir neçə mərhələdə tədqiq olunması mümkündür.

Kəlam elminin yaranması ilə digər islam elmlərinin formalaşması arasında bir oxşarlıq vardır. Təfsir, islam hüququ və hədis kimi elmlərdən Əsri-Səadətdə heç biri yox idi. Həmçinin bu dövrdə Əqaid və Kəlam elmlərindən də söz getmirdi. Lakin Peyğəmbərin vəfatından sonra Onun yerinə kimin keçəcəyi mövzusunda fikir ayrılıqları meydana çıxdı. Səhabə içərisində yaranan siyasi qarşıdurmalar, çəkişmələr həmçinin “böyük günah” işləyənin kafir olacağı yaxud mömin qalacağı məsələsi bir çox ayrılıqların və firqələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə etiqadi kəlam məzhəbləri yaranmışdır. Bu məzhəblərin nəsləri, təvil və təfsirləri, qənaətləri bir yerə toplanıb dəyərləndirildiyində qarşımıza Kəlam Elminin Metodu çıxır.

Reallıqda İslam cəmiyyəti müxtəlif metodlardan istifadə edən Əhli-Sünnət, Mötəzilə, Mürciə, Şiə və Xəvaric olmaqla 5 firqə formasında mütaliə olunmuşdur [6, s.106].

Bu firqələrin görüşləri araşdırıldığında Kəlam elminin formalaşmış inkişaf etmə səhifələri öz-özlüyündən müəyyən olacaqdır.

İslam dinin əqaid əsaslarından bəhs edən əqaid elmi, Əsri-Səadətdən tutmuş hal-hazırkı dövrə qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu tarixi gedişat içərisində Kəlam elminin yaranmasına, Tövhid elminin meydana çıxmasına, İslam fəlsəfəsinin təşəkkül tapmasına və yeni kəlam elminin meydana çıxmasına şahid oluruq. Rəsul-I Əkrəm (s.ə.s.) Əfəndimizin səadət əsrində tədvin edilmiş bir əqaid elmi olmadığı kimi, tədvin olunmuş hər hansı bir islam elmi də mövcud deyildi. Çünki Qurani-Kərim davamlı olaraq ardıcıl şəkildə nazil olurdu.¹ Bu nüzul Peyğəmbərin vəfatına kimi davam etmişdir. Həmçinin Quran indi əlimizdə olan müshəfin tərtibatına uyğun olaraq deyil, həyatda baş verən hadisələrin gedişatına və ehtiyaqlara uyğun olaraq yəni “əsəb-I nüzula” görə nazil olurdu. Səhabələr bir çətinliklə üzləşdiklərində bütün sahələrdə olduğu kimi dərhal peyğəmbərə nazil olan vəhy məsələni aydınlığa qovuşdurur və yaxud da peyğəmbər məsələni həll edirdi. Bu dövrdə səhabə kəlam elminin əsas mövzularından olan Allahın sifətləri kimi mövzularda suallar vermir və bunun

1 İnkər edənlər: “Quran Ona (Mühəmmədə) bütöv (birdəfəlik) endirilməli idi!” – dedilər. (Ya Rəsulum!) Sənin ürəyinə səbat (qətiyyət) vermək üçün Biz onu ayə-ayə (tədricən) nazil etdik. Furqan, 25/32.

əvəzində namaz, oruc, həcc, islamın şərtləri, qiyamət Cənnət və Cəhənnəm kimi şeylərdən soruşurdular. əgər allahın sifətləri ilə bağlı peyğəmbərə suallar verilmiş olsaydısa bunlar əlbəttə ki. Hədis kitablarında nəql olunardı.² Həmçinin Qurani-Kərimdə “(Ya Rəsulum!) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşarlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!” [9] –buyurulmaqdadır. Əshab zati sifətlərlə sübuti sifətlər arasında fərqi araşdırmamış, bildirilən sifətləri Quranda olduğu kimi qəbul etmiş təşbih, tətil və təvilə yönəlməmişdir. Verdikləri suallar öyrənmə sərhəddini keçməmişdir. Mübahisə yarandıqda da Quranın əmirlərinə riayət edərək Peyğəmbər Əfəndimizə üz tutmuşdular [10]. Zehinlərini xeyri olmayan şeylərə məşğul etməmişdilər.

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) dövrü, Quranın öyrədildiyi və əqidənin olduğu kimi qəbul olunduğu bir dövrdür. Çünki, bu dövrdə peyğəmbər yaşayırdı, vəhy gəlirdi və həyatı yönləndirirdi. Əsahbi-Kiramın da ixlaslı davranışları, təmiz vicdanları və güclü imanları göz önünə gətirildiyində bu dövrü itaət və inanc bünövrəsinin qoyulduğu dövr olaraq xarakterizə edə bilərik.

Xülafeyi Rəşidin dövrünün ilk illərini xüsusilə Hz. Osmanın (v. 35/655) dövrünə qədər müsəlmanlar bütün güclərini İslam ölkəsinin genişlənməsi işinə sərf etmişdir. Bu vəziyyət onların inancla əlaqəli münaqişələrinin və maraqlarının azalmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə səhabədən də tanınmış şəxsiyyətlərin həyatda olmaları və bunlar tərəfindən təvilin uyğun hesab olunmaması Kəlama bağlı diskussiyaların qarşısını almışdır.

Hz. Osmanın (v. 35/655) hakimiyyətinin ikinci yarısında İslam ümməti içərisində çalxalanmaların başadığı, ictimai və siyasi hadisələrin baş verdiyi dövrdür. Hz. Əlinin hakimiyyəti dövrü isə ardı arası kəsilməyən ixtilafın və çalxalantıların cəryan etdiyi aktiv bir dövrdür. İmamət məsələsi ilə bağlı cərəyan edən hadisələr nəticəsində Cəməl və Sıffin döyüşləri sonrakı Kəlamla bağlı görüşlərin meydana çıxmasında xüsusi rol oynamışdır.

İbn Fürək də tarixi gedişat içərisində formalaşan düşüncə hərəkatında əhəmiyyətli bir yerə malik Əşari cərəyanına mənsub olan bir alimdir. Hətta onun İmam Əşarinin görüşlərinin sistemləşdiricisi olduğu qəbul olunur. Biz bu məqaləmizdə İbn Fürəkin “Tövhid” risaləsini təhqiq etməklə elmi sahədə təvazökarcasına bir iştirakımızın olmasını arzuladıq.

Məqaləmizdə xüsusilə İbn Fürəkin yaşadığı dövrün siyasi, ictimai və elmi tərəflərini xarakterizə etdikdən sonra həyatı və əsərləri haqqında məlumat verdik. Ən son fəsildə isə Onun “Risalə fi elmi't –Tövhid” adlı əsərinin təhqiqatını apardıq. Ayə və hədis təxricini də qeydlərlə göstərdik.

² Əshabın Peyğəmbərimizə bəzi suallar verdiyi də hədis kitablarında nəql olunmuşdur. Bunlardan bir neçəsi belədir: Əbu Hüreyrədən (v. 32/653) rəvayət olunur ki, əshabdan bir qrup əfəndimizin yanına gələrək belə demişdir: Daxilimizdə elə şeylər hiss edirik ki, hər hansımız bunu deməyi belə böyük günah sayır.

Rəsul-i Əkrəm:

Həqiqətən elə bir şey hiss etdinizmi?

Bəli... Peyğəmbər Əfəndimiz:

“Bu imanın elə özüdür” –buyurmuşdur.

Abdullah b. Məsudun (v32/653) rəvayəti belədir: Peyğəmbərimizdən vəsvəsə soruşuldu o da “İmanın xalis olanıdır” cavabını verdi [7; 8, c 2. S. 456-c. 4, s. 106].

A- İBN FÜRƏKİN YAŞADIĞI DÖVR

1- **Siyasi vəziyyət.** İslam elmlərindən biri olan Kəlam elmində mühüm şəxsiyyətlərdən biri qəbul edilən İbn Fürək Əsari məzhəbinin xüsusilə Nişapur və İran ərazilərində yayılmasını təmin edən bir Kəlam alimidir. Mənbələrdən həyatı haqqında geniş məlumat əldə edə bilmədiyimiz İbn Fürəkin əsərləri tədqiq olunduqda xüsusilə üsul bilikləri sahəsində böyük nüfuzla malik olan bir şəxs olduğu üzə çıxır. Bundan əlavə onun islam elmləri ilə bağlı bir çox sahədə xüsusilə kəlam, təfsir, təsəvvüf və dilçiliklə bağlı fəaliyyətinin olduğu aydın olur. İbn Fürək (v. 406/1015) IV əsrdə Abbasilər bəyliklərə ayrıldığı parçalandığı bir dövrdə yaşamışdır. Bu tarixdə siyasi mənərə belə idi. Əndəlusda Ümeyyə oğulları, Afrikada Abidilər, Misir və Şamda İxşitilər, Əmman, Bəhreyn və Yəməndə Qərmətilər, Xorasan və mavəraünnəhrdə Samanilər, Farsda Büveyhə oğulları, Hindistanda isə Qəznəvilər hakimiyyətdə idilər. İsfahanda [11, s.264] dünyaya gələn İbn Fürəkin yaşadığı coğrafi ərazi olan Fars bölgəsində hal-hazırkı İran ərazisində Büveyhə oğulları hakimiyyətdə idilər. Büveyhə oğulları 320/932-447/1054 illər arasında əvvəlcə Farsda daha sonra da İraqda hökümranlıq etmişdir. İbn Fürək həyatının çox hissəsini Büveyhə oğullarının hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə və coğrafi ərazilərdə keçirmişdir. İbn Fürəkin vəfatından bir neçə il əvvəl Qəznəvi Mahmud b. Səbuktəkin (v.421/1030) dəvəti ilə Gəzənəyə getdiyi və orada bir çox münazirələrdə iştirak etdiyi bildirilir [12, c.4, s.130-131].

İbn Fürəkin yaşadığı dövrdə islam Dövləti hər yerdə siyasi qarışıqlıqlar içərisində idi. Büveyhə oğullarının bu qarışıqlığa müsbət bir təsiri olmamışdır. Bəlkə də siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək kimi bir istəklərinin olması, xilafətin nemətlərindən faydalanmaq istəmələri, bunu reallaşdırmaq üçün də xəlifənin adı ilə yanaşı xütbələrdə öz adlarının da çəkilməsi pulların üzərində öz adlarının yazılmasını istəmələri və xilafəti ələ keçirmə istəkləri bunlara mənfi baxımdan təsirini göstərmişdir [13, s.378-382].

Büveyhə oğulları məzhəb və fikir ayrılıqları üzündən meydana çıxan daxili çəkişmələrdə çox vaxt Şiə tərəfində olaraq davanın daha da böyüməsinə səbəb olmuşdur. Bəzən də mühüm saydıqları günlərdə olaylar çıxarmışdır.³

Nəticə etibarilə il o dövrdə islam dövləti qarışıqlıqlar içərisində olmuş Abbasilərin idarəçiliyi zəifləmişdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən bir çox müstəqil əmirliklər və kiçik bəyliklər yaranmış, qarışıqlıqlar davam etmişdir.

2- İctimai vəziyyət

Cəmiyyət həmişə bir çox qarşılıqlı təsirlərin olduğu yerdir. Bu təsirlər az olsun və yaxud çox olsun bu cəmiyyətdə yaşayan insanların dəyişməsinə gətirib çıxarır. Qarşılıqlı təsirin ən güclü silahı mədəni təsirdir. İslam dinin yaranması ilə birlikdə ərəb cəmiyyətinin nə qədər dəyişikliyə məruz

3 Məsələn 352/963-cü ildə Məhərrəm ayının onuncu günü olan və Şiələrdə matəm olaraq qəbul olunan Aşura günündə Atabəy Muizzüddövlənin ticarətlə məşğul olanlara yapıncılarını çıxarıb xalqla alış-veriş etməmələrini, paltarlarını cırmalarını əmr etməsi və həmin ildə Şiələrə görə hz. Peyğəmbər tərəfindən hz. Əlinin vəliəht təyin olunmasının xatirəsinə Zilhiccə ayının 18-də bayram etmələrinə məcbur edilmələri bu cür mənfi davranışlarına nümunədir [14, s. 403-407].

qaldığı tarixdə aydın bir formada öz əksini tapmışdır. Bu dəyişiklik yalnız ərəb cəmiyyətinə aid deyildir.

İslamın Ərəbistan yarmadasından başqa yerlərdə də yayılması və müxtəlif irqlərə mənsub insanların müsəlman olması fərqli mədəniyyətlərə mənsub insanların bir yerə cəmləşərək qaynaynayıb-qarışmalarına səbəb olmuşdur. Xüsusilə də başqa yerlərin fəth olunması ilə bu qaynaşma artmış, Əməvilərin dövründə xalq arasında başlayan qız alışı-verişi Abbasilər dövründə dövləti idarə edən yüksək səviyyəli dövlət adamları arasında da yayılmışdı. Xəlifələrdən Əl-Hadi (v. 170/786) və qardaşı Harunun (v. 193/809) anası rum, Məmunun (v. 218/861) anası fars, Mütəsimin (v. 227/842) və Müvəkkilin (247/861) anası türk [11, c. 1, s. 124] idi.

Müxtəlif millətlərə aid mədəniyyətlərin təzahürlərinin ortaya çıxmasının başqa bir səbəbi xəlifə saraylarındakı müxtəlif ölkələrdən gətirilən cariyələr və onların mədəni təsiri idi. Yüksək komfort və dəbdəbə xəlifələri, əmirləri və saraya yaxın olan şəxsləri həyatının tərkib hissəsi idi. Bu da xalq (kasıb və yoxsul insanlar) ilə idarəçilərin, rifah içərisində yaşayanların münasibətlərini korlamışdı. Cəmiyyətdə narahatçılıq yaranmış, kin, düşmənçilik hülə və saxtakarlıq artmışdı. Komfaort və israfçılıq üzündən maddi sıxıntı keçəirən Büveyhi rəhbərliyi bunu aradan qadırmaq üçün xalqın əlindən malını güclə almağa başlamışdı. Cəmiyyətdə müvazinət pozulmuş təbəqələr arasındakı uçurum artmışdı. Qarışıqlıqların olması, cəmiyyətin incikliklərin yaranması qaçınılmaz idi. Tarixi əsərlər bu dövrdə dövlət idarəçiliyindəki yarıtmazlıqlar, ictimai həyatdakı uyğunsuzluqlar, idarəçilərin bacarıqsızlığı, səriştəsizliyi və s. Ucbatından cəmiyyətdə bir çox narahatçılıqların mövcud olmasından bəhs edir [15, s. 68].

1- **Elmi vəziyyət.** O dövrdə baş verən siyasi və ictimai problemlər və narahatçılıqlar cəmiyyətin inac və fikir həyatına da təsir etmişdi. Xilafət Abbasilərin əlində idi və onlar Sünni idilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Büveyhilər Şiə idilər. Xalq Mötəzilə, Şiə, Sələf, Əşəriyyə, Maturudiyyə və Kərramiyyəyə aid olmaqla fərqli fırqələrə bölünmüşdü. Bu fərqli qruplaşmalar arasında zaman-zaman mübahisələr və hətta əmləi qarşıdurmalar meydana çıxırdı. Büveyhi atabəylərinin və vəzirlərinin çoxu Şiə və Mötəzilənin tərəfini tutduğu halda, Abbasi xəlifələri daha çox Əhli-Sünnəti və Əşəriyyəni müdafi edirdilər. Bu dövrdə elmi həyat əvvəlki kimi olmasa da canlılığını qoruyub saxlayırdı. Xüsusilə də sultanlar tabeçiliklərində olan ərazilərdə elm mərkəzləri qurmaqla elm adamlarını öz ölkələrinə dəvət etmək istəyində olmuş və bu baxımdan da elmi canlılıq yox olmamışdı [11, c. 1, s. 96]. Sultanlar üçün şairlərin, ədiblərin və elm adamlarının saraylarına dəvət olunması bir borc sayılırdı. Bunu həyata keçirmək üçün də hər cür şərait yaradılmış, mükafatlar müyyənləşdirilmişdi. Qazi Əbu Bəkr Əl-Baqilani (v. 403/1013) Büveyhi atabəylərindən şiə olan Adududdövlənin (v. 372/983) dəvəti ilə Əhli Sünnətin görüşlərini müdafi etmək məqsədilə Bəsrədən Şiraza çağrıldığını həmcinin Sahi b. Abbadın (v. 385/995) Mötəzilədən Qazi Əbdülcəbbarı (v.415/1024) Rey şəhərinə və İbn Fürəki (v. 406/1015) də İsfahan şəhərinə dəvət etdiyini bilirik [16, s. 118]. Bunar zamanın idarəçiləri tərəfindən elm adamlarına göstərilən diqqətin təzahürüdür. Bu dövrdə yüzlərlə savadlı adam yetişmiş, bu savadlı şəxslərin yazdığı əsərlər və yetişdirdikləri tələbələr müxtəlif elm

mərkəzlərinə yığılmış və elmi fəaliyyətlər davam etmişdir.⁴ İbn Fürəkin yaşadığı illər İslam Dünyasında fəlsəfə qapılarının açıldığı Mötəzilənin güclü olduğu və nəssləri ağıl işığında təvil etmə metodunun Əhli Sünnə alimləri tərəfindən mənimsənilməyə başladığı, Müşəbbihə, Mücəssimə və Haşviyyə qururlarının öz varlıqlarını hiss etdirdiyi bir dövrdür.

2- İBN FÜRƏKİN HƏYATI

İbn fūrək, Əşəri məzhəbinin Nişapur və ətrafında yayan sünni bir kəlamçıdır. Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə böyük bir dilçi, metodist, müfəssir və kəlamçı [17; 18] olan İbn Fürəkin adı: Əbu Bəkr Məhəmməd b. Həsən b. Fūrəkdir [19]. İsfahanda doğulmuşdu. Anadan olduğu tarix dəqiq bilinməsə də məktəb yoldaşları, müəllimləri nəzərə alındıqda təxminən o, 330/941-ci ildə dünya gəlmişdir [20, s. 766]. Müşkülü'l- Hədəis və Bəyahuhu adlı əsərini araşdıran və tədqiq edərək nəşr edən Abdulmu'ti Əmin Kalaci anadan olma tarixi olaraq 332/943-cü ili göstərir [21, s. 3]. Oxumağa İsfahanda başladığı üçün İsfihani, Nişapurda dünyaya gəldiyi üçün Nişapuri, Ənsari və Əşəri məzhəblərinə bağlı olduğu üçün də Əşəri adları ilə tanınır [22, s. 92]. Ümumiyyətlə ondan bəhs edən bioqrafiya əsərlərində ailəsi haqqında geniş məlumatlara rast gəlmirik. Nəvəsi olan Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd əl-Fürəkiin (v. 478/1085) də bir din alimi olduğu babasından gətirdiyi sitatlarıdan üzə çıxır [15, s. 73]. İbn Fūrək elm öyrənməyə İsfahada başlamışdır.⁵ Bəsrə və Bağdad onun elmi fəaliyyətinin inkişaf elətdirdiyi və tanınmağa başladığı, səsinin eşidildiyi mərkəzlərin içində birinci yerləri tutur. Subkinin qeyd etdiyinə görə Şafii fiqhi oxuduğu müəlliminə „Həcərə'l- Əsvəd yer üzündə Allahın andıdır“ hədisini soruşub qane edici cavab almadığına görə Kəlam elmini öyrənməyə niyyət etdiyini bildirir [24, s. 128-129]. Bu hədəfinə çatmaq üçün əvvəlcə İsfahandan Bağdada sonra da Bəsrəyə getmişdir. Burada Əşarinin (324/936) tələbələrindən Əbu Həsən Əl-Bəhilidən (373/983), Qazi Əbu Bəkr Məhəmməd b. Tayyib Əl-Baqilani (v.403/1012) və Əbu İsaq İbrahim b. Məhəmməd əl-İsfərayini (v. 418/102) ilə birlikdə Kəlam elmini öyrənmişdir. Lakin onu İbn mücahidin tələbələri içərisində göstərənlər də vardır [25, s. 310; 26]. Əbu Bəkr Əl-Bəhaqi (v. 458/1066) və Əbu'l Qasım Əl-Kuşeyri (v. 465/1072) onun ən məşhur tələbələrindədir [27, s. 147]. Halim Sabit Şibay, Baqilanini də (v. 403/1013) İbn Fūrəkin tələbələri içərisində qeyd etsə də Baqilanin İbn Fūrəklə tələbə yoldaş olduğu məlumdur.

İbn Fūrək elmi prinsipiallığı və Əhli Sünnətə olan bağlılığı səbəbiylə olduğu şəraitdə elmi dairələrdə Mötəziləyə, Kəramiyyəyə, Müşəbbihəyə və digər sapıq fikirlərə qarşı Kəlam metodunda çox

4 O dövrdə Bəsrə, Bağdad, Kufə, Rey, İsfahan, Şiraz, Nişapur, Buxara, Xorasan, Qəznə, Dəməşq, Hələb, Misir və Kurtuba əsas elm mərkəzlərindən idi. Dördüncü əsrdə yetişən bəzi elm adamlarının adları da bunlardır: İbn Hüzeymə (v. 311/923), əbu'l Həsən Əl-Bəhili (v. 373/983), Əbu'l Mənsur Əl-Maturudi (333/944), Baqilani (v. 403/1013), Əbu'l Həmid Əl-İsfərayini (v. 406/1016), Qazi Abdülcəbbar (415/1024): [11, c. I, s. 280].

5 Vəfayü'l Əyan adlı əsərində Şəmsəddin Əhməd b. Məhəmməd b. Əbu Bəkr b. Hallikan (v. 681) (thq. İhsan Abbas) İbn Fūrəkin oxumağa İraqda başlayıb sonra da Rey şəhərinə gəldiyini, Nişapura dəvət edildiyini və orada özünə böyük bir mədrəsə açıldığını daha sonra da Qəznə şəhərinə dəvət olunduğunu və orada bir çox münazirələrdə iştirak etdiyini bildirir [23, C. 4. S. 272-273].

yaxşı istifadə edib Əhli Sünnəti müvəfəqiyyətlə müdafiə etmişdir. İsfahada olarkən mötəzili olan Sahib b. Abbad (v. 385/995) ilə bəndələrin hərəkətləri ilə bağlı müvəfəqiyyətlə münazirələr aparmışdır [28]. Reydə iştirak etdiyi bir münazirədə Mötəziləni tənqid etdiyi üçün bölgənin əmirinə ondan şikayət olunmuş, işkəncəyə məruz qalmış və Şiraza sügün olunmuşdur [11, s. 264]. Burada məruz qaldığı işkəncələrdə Kərramilərin əli olduğu bildirilir. Şirazda olduğu dövrdə İbn Həfif Əl-Şirazi (v. 371/981) ilə tanış olmuşdur [29; 16, s. 180]. Qısa müddət burada qaldıqdan sonra Nişapura dəvət olunmuşdur. Bu hadisə İbn Akasir (v. 571/1115) və Sübkinin (v. 771) qeyd etdiyinə görə belə olmuşdur: Büveyhi sultanı Nasıreddövlədən İbn Fürəkin Nişapura göndərilməsi xahiş olunmuş, bu istək müsbət qarşılanmış və İbn Fürək 368/978-ci ildə Nişapura getmişdir [16, s. 232; 12, c. 7, s. 128-130]. Burada Əbu Davud Ət-Taylisinin (v. 204/819) Müsnədini başdan sona qədər Abdullah b. Cəfər b. İsfahanidən öyrənmişdir [30, s.215]. Bundan əlavə İbn Hərraz Əl-Əxvəzidən də hədis öyrənmişdir [19, c. 4. S. 147-148]. Əbu Osman Səid b. Səlləam Əl- Məğribinin (v. 373/983) söhbətlərində iştirak etmişdir.

Mənəli və məhsuldar bir ömür keçirən İbn Fürək özündən sonra bir çox tələbə və əsər qoyub getməklə 406/1015-ci ildə Qəznədə vəfat etmişdir.

C- İBN FÜREK'İN ƏSƏRLƏRİ

Mənbələrin çoxunda İbn Fürəkin islam hüququ, Kəlam, üsəu-u fiqh, təfsir, hədis, ədəbiyyat, nəhy, təsəvvüf və təbəqat sahələrində yüzə qədər əsər yazdığı bildirilir [16, s. 233; 23, c. IV, s. 272; 31, s. 344; 24, c. IV, s. 129; 32, s. 62; 33, s. 110]. Mövcud mənbələr içərisində İbn Fürəkin yaşadığı vaxta ən yaxın mənbə olan Əbu'l Müzəffər Şəhfur b. Tahir əl-İsfərayini (v. 471/1078) isə İbn Fürəkin əsərlərinin yüz iyirmidən çox olduğunu bildirir [34, s. 119-120]. Çoxlu sayda əsərinin olmasına baxmayaraq dövrümüzdə gəlib çıxan əsərləri olsa da təəssüf ki, əsərlərinin çox hissəsi bizə gəlib çatmamışdır. Bunlar içərisində əlimizdə olmayan bir çox əsərin adını belə bilmirik. Əsərləri içərisində nəhv və ədəbiyyata aid əsərlərin olması ehtimalı da vardır. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində mənbələrdə ona aid olduğu və bizə gəlib çatan əsərlərin heç də hamısının ona aid olmadığı üzə çıxmışdır. Bu təsbitlər İbn Fürəkin görüşlərinin sağlam bir formada ortaya çıxarılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən İbn Fürəkin əsərlərini tədqiq edərkən bu vəziyyət nəzərə alınmışdır:

- 1- Dövrümüzdə gəlib çatan əsərləri
- 2- Dövrümüzdə gəlib çıxmayan və müxtəlif mənbələrdə İbn Fürəkə istinad edilən əsərlər
- 3- İbn Fürəkə aid olmadığı halda Ona istinad edilən kitablar formasında bir təsnifat aparılıb bu ardıcılıq təqib olunacaqdır. Bu təsnif onun hansı elm sahəsində nə iş gördüyü bəyindən mühüm ip ucları verəcəkdir.

1-Dövrümüzdə qədər gəlib çatan əsərləri:

a- Risale fi elmi't –Tövhid: İbn Fürəkin əqidəyə dair yazmış olduğu və içində əsas əqidə biliklərinin olduğu əsər olduqca kiçikdir. Risalədə məsələləri araşdırarkən İbn Fürəkin istifadə edib

dəlil gətirdiyi ayə sayının dörd olması əsərin kiçik həcmli olduğunu dəlildir.⁶ Yeddi vərəqdən ibarət kiçik bir əqid kitabı olan əsər Mədinə Arif Hikmət kitabları içərisində mövcuddur (nr. 47) [35; 36, c. I, s. 611]. Əsər hər nə qədər “İslam əqidinin üç şəxsiyyəti” adlı əsərində Yusif Şövqi Yavuz tərəfindən 20 vərəq göstərilə də bu risalə 7 vərəqdən ibarətdir. əsərdə bilik, araz, cövhər, Allahın varlığı və birliyi mövzularına üstümlük verilmişdir. Məsələ “Allahın yaratdıqlarına fərzləri bilmək nə ilə vacib sayılır” sualı ilə başlayıb, allahın tövhidi ilə bağlı sözün doğruluğu ilə sona çatır. Məqələmizin sonuna bu əsərin tərəfimizdən həyata keçirilmiş tədqiqi əlavə olunmuşdur.

b- Şərhu'l-Alim və'l-Mütəallim

İbn Fürək İmami Azam Əbu Hənifənin beş əqid risaləsindən biri olan əl-Alim və'l-Mütəallimə verdiyi şərhdir. Əl-Alim və'l-Mütəallimə Əbu Hənifəyə aid olması mövzusunda şərqşünaslar tərəfində irəli sürülən iddiaları aradan qaldıracaq olan bir çox bilikləri əhatə etməsi baxımından mühüm bir əsərdir. Yusif Şövqi Yavuz qeyd olunan əsərinin İbn Fürəki ardaşdırdığı fəsilində hər nə qədər şərhin İbn Fürəkə aid olduğuna dair mənbələrdə bir məlumatın olmadığını demişsə də, Fuad Sezgin Murad Molla Murad Kitabxanası 1827 nömrə ilə qeydə alınmış yazıya əsaslanaraq əsərin İbn Fürəkə aid olduğunu bildirmişdir [36, c. I, s. 418,612]. Zətən əsərin əhatə dairəsi, onun İbn Fürəkə aid olduğunu təsdiq etməkdədir. Çünki, İbn Fürəkə aid olduğu bütün mənbələrin yekdilliklə təsdiqlədiyi Müşkülü'l-Hədis adlı əsərində yer alan etiqdi görüşlər, fikir və ifadə baxımından təməmilə bir-birinə oxşayır. Əsərdə Kəramiyyənin iman haqqındakı görüşlərindən geniş bir şəkildə bəhs olunaraq tənqid edilməsi də, onun Kəramiyyəyə qarşı şiddətli münaqişələrə girdiyi bilinən İbn Fürəkə aid olduğunun bir dəlili sayıla bilər. Daha əvvəlki bir əsərdə də Kəramiyyə və Sənəviyyənin görüşlərinin əsasız olduğunu sübut etdiyi bilinməkdədir [37].

Əsər 75 vərəqdən ibarətdir. Allaha həmd ilə başlayır, elm, əməl, qəbir, münkər-nəkir, mizan kimi mövzulardan bəhs edir. Əsər İmami Azamın əsərinə üslub baxımından uyğunlaşdırılaraq tamamlanmışdır.

c-Müçərrədatü Məqalati'l Əşari:

D. Gimaret'in Arabika (1985, nömrə 32, s. 185) jurnalında haqqında məlumat verdiyi əsərin ümumi metodu İbn Fürəkin müəllimi İmam Əşarinin görüşlərini “Şeyx dedi, Şeyx belə dedi, Şeyx deyir ki” kimi ifadələrdən istifadə edərək açıqlamasıdır. Müəlliminin görüş bəyan etmədiyi yerlərdə isə İbn Fürək Əşari metodunu əsas götürərək öz fikirlərini bildirir. Daniel Gimaretin təhqiq etdiyi bu əsər 1987-ci ildə Beyrutda nəşr edilmişdir. 339 səhifə ibarət olan bu əsər 66 fəsildən ibarətdir. Bu əsər Əhli Sünnət düşüncəsinin müdafiə olunduğu bir əsər olaraq qarşımıza çıxır. Müəllimi olaraq qəbul etdiyi İmam Əşarinin metodu üzrə yazılmış bir əsərdir 5 səhifəlik bir müqəddimədən sonra “Elm sözünün üzərində dayanılır. Cədəl elminin şərh olunduğu fəsillə qurtarır. Daniel Gimaret tərəfindən təhqiq edilən əsər nəşr olunmuşdur.

d-Müşkilü'l-Hədis ve Bəyanuhu:

Hədis elminə aid yazılmış bir əsərdir. Hədislərdə olan və başa düşülməsi çətin olan və yaxud da səhv başa düşülə bilən biliklərin açıqlamasından ibarət bu kitabda xəbəri sifətlərin təvillərinə dair

6 Ardıcılıqla ; Taha 20/114, ən-Nisa 4/ 165, əl- Mü'minün 23/91, əl- Ənbiya 21/22

şərhlər vardır. Əsərin İbn Fürəkə aid olduğu nəvəsi Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd [38] və Əbu'l-Muin Ən Nəsəfi [39] (v. 508/1115) kimi özünə yaxın mənbələrdən öyrənirik. Sonrakı qaynaqlar da bunu təsdiqləyir [40, s. 176; 24, c. I, s. 227; 41, c.VI, s. 313; 36, c. I, s. 611]. Əsərin adı bəzi yazılı nüsxələrdə və biaoqrafiya kitablarında fərqlidir. İslam Paşa (v.1338/1920) və Ömər Rza Qəhhaləəsrin adını Müşkilu'l-Asar deyərək qeyd edir [42, s. 60; 43, s. 489; 44 c. IX, s. 208]. Ən qədim xüsxələri də bu adla yazılmışdır [45]. Digər nüsxələrin bəziləri bu adla mövcuddur: Müşkilu'l-Hədis və Ğaribühü (Leipzig 316), Kitab fi Xəlli'l-Müşkilat və'l-Müteşəbihât minə'l-Əhâdis və'l-Ayât (Atıf Əfəndi 433), Müşkilu'l-Əhadis (Ədirnə Səlimiye Ktb., 1014), Hallu Müteşəbihi'l-Hədis (Ragıp Paşa, 183), Tə'vilu'l-Axbari'l-Mutəşabihe (Topqarı Sarayı, Əhməd III, 1755), Bəyanu Müşkilu'l-Hədis və'r-Red alə'l-Mulhidə və'l Muattıla (British Museum, Or, 3107).Lakin əsər daha çox **Müşkilu'l-Hədis** adı ilə tanınmış və nəşr olunmuşdur.(Qahirə 1326).

İbn Fürək bu əsərini bu səbəbdən yazdığını bildirir. Sələfə bağlı olanlar nəslərin təvil olunmadan qəbul edilib bunlara inanılması lazım olduğunu müdafiə etdikdə, Müəttəl qalanlar hz. Peyğəmbərin mənası bilinməyən və yaxud başa düşülməyən bir sözü deməsini əbəs hesab edərək ridd etmişdir. Halbuki İbn Fürəkə görə hz. Peyğəmbərdən rəvayət olunan hər hədisin əqli bir şərh və ya təvil yolu ilə bilinəcək bir mənası vardır. Bu mənanı başa düşmək üçün üçün ərəb dilini və bir sözün ərəb dilində hansı məcazi mənada işləndiyini çox yaxşı bilmək lazımdır. Müteşəbih nəslərin başa düşülməsində əsas metod budur [46]. Bunu isbat etmək və hədislərin başa düşülməsi yolunda müəyyən yollar açma bilmək üçün bu əsəri qələmə alaraq yazmışdır. Hz. Peyğəmbərin boş işlərlə məşğul olmadığını onun sözlərinin başa düşməsi üçün bəzən fərqli özəlliklərin lazım olduğunu müəyyənləşdirmək və çətin başa düşülən yerləri şərh etmək üçün yazılmışdır. Həmçinin Peyğəmbərimizin sözlərini müdafiə məqsədi daşımaqdadır.

İki hissədən ibarət əsərin birinci hissəsində hədislərdə olan xəbəri sifətlərin müxtəlif təvilləri üzərində dayanılır. İkinci hissədə isə İbn Hüzeymənin Kitabı'l-Tövhidində və Əhməd b. İshaq əd-Dabuinin əl-Əsma və's-sıfat adlı əsərində xəbəri sifətlərə əsaslanaraq müdafiə etdikləri inancları və görüşləri rədd olunur. Qahirə (1326) və Heydərabadda nəşr olunan Müşkilu'l-Hədis, Raimond Köbert tərəfindən alamca tərcüməsi qismən nəşr olunmuşdur (Roma 1941).Abdulmuti Əmin Kalacının tək nüsxəyə əsaslanaraq nəşr etdirdiyi Müşkilu'l-Hədisin əvvəki altı vərəqi çatmır (Hələb 1982). Əsər sonradan Musa Məhəmməd Əli tərəfindən təhqiq olunaraq təzədn nəşr olunmuşdur (Beyrut 1983). Bu gün əsər əlimizdə mövcuddur. Əsər 6 səhifəlik bir təqdimdən sonra dinin mühafizəsində islam alimlərinin vəziyyətini iki hissədə açıqladıqdan sonra "Allah Adəmi öz surətində xəlq etdi" [47; 48, s. 244-251-310-323-434-463-519] hədisi üzərində dayanmışdır. Peyğəmbərimizin sözlərinin mütləq bir mənə ifadə etdiyini, bu mənaların başa düşülməsi lazım olduğunu, bunun üçün də təvilə ehtiyac ola biləcəyini müəyyən edərək 256 səhifəlik əsər sona çatır.

e- Təfsirul-Quran

Əhatə etdiyi biliklərdən İbn Fürəkə aid olduğu başa düşülən və Katib Çələbi, İsmayıl Paşa və Fuad Sezgin [50, s. 4397; 51, s. 60] tərəfindən də İbn Fürəkə atıf olunan əsərin üçüncü cildi Millət Kitabxanasında mövcuddur (Feyzullah Əfəndi). Bu cild Möminun surəsindən başlayıb Ən-Nəs surəsi

də daxil olmaqla yetmiş beş surənin təfsirini əhatə edir. Lakin geniş şərhlərin verildiyi ilk iki cild itmişdir. Orta hesabla 228 vərəq olan üçüncü cild klassik təfsir tərzinə uyğun olmayan bir üslubdadır. Övvəlcə bir surə ilə əlaqədar suallar tərtib olunur, sonra da bunlar tək-tək cavablandırılır. Ayələrin hər biri təfsir olunmur. Təfsir olunan ayə ilə əlaqədar özündən əvvəlki təfsirçilərin görüşləri qeyd olunur. Bu yönü ilə rəfayət olunan təfsirlər içərisinə daxil olunsada ümumilikdə onun daha çox bir çox fərqli özəllikləri olması səbəbindən dirayət təfsiri olduğunu demək olar.

f- əl- İbanə an Turukı'l- Kasîdiyn və'l- Kəşf an Mənâhici's- Salikıyn və't- Təvəffur ilə İbadəti Rabbi'l- A'ləmiyn:

Təsəvvüf elminin mövzularından bəhs edən bir kitabdır. Metod olaraq əsərdə tövbə, ibanə, zöhd, vəra, həmd, şükür, tövhid, məhəbbət və bunlara oxşar yüzdən çox sufizmə aid istilahın ilk sufilərə görə tərifləri və şərhləri verilir. Bu baxımdan əsər bir ədəbiyyat çalışması olaraq qarşımıza çıxır. Kitabda adı çəkilən qırx mütəsəvvüfdən bəziləri bunlardır: Yəhya b. Muaz ər-Razî (v. 258/872), Cüneyd-i Bağdadi (v. 299/911), Haris b. Əsed əl-Muhâsibi (v. 243/857), Səhl b. Abdullah ət Tustəri (v. 283/896), İbrahim b. Əthəm (v. 166/783), İbn Məsruk (v. 299/911), Malik b. Dinar (v. 131/847), Fudayl b. İyaz (v. 187/803), Səriyy-i Sakatî (v. 251/865). Qırx vərəqdən ibarət kiçik həcmli olan əsərin məlum olan tək nüsxəsi Topqarı sarayı muzeyinin kitabxanasında vardır (Xəzinə, nrş 308).

Əsər həmd anlayışının şərhilə başlayıb, allaha vəsilələr ilə çatmağın yollarının şərhilə də sona çatır.

g-İntiqā min Əhâdisi Əbû Muslim Məhəmməd b. Əhməd əl-Bağdâdî :

Hədislə bağlı olan əsərin bu nüsxəsi Zahiriyyə kitabxanasındadır. (nr. 41/7, 88^a-95^b) [36, s. 217, 611].

h-Əsmau'r-Rical :

Fuad Sezginin İbn Fürəkə aid olduğuna şübhə ilə yanaşdığı bu kitabı Brockelmann, Kitabı'l-Əsma və'r-Rical adıyla qeyd edir [52, s 176].

I-Havâilu'l-Ayâti'l-Mütəşabihât:

i-Ğaribu'l-Quran:

Müşkilü'l-Hədis əsərini təhqiq edən Abdulmuti Əmin Kalaci, İbn Fürəkə aid bu son kitabın dövrümə kim gəlib çıxması və yazılı nüsxələrinin olmasına diqqəti cəlb etsə də bunların hansı kitabxanada olduğu barəsində məlumat verməmişdir [53, s.6].

2-Dövrümüzə gəlib çıxmayan və müxtəlif mənbələrdə İbn Fürəkə istinad olunan kitablar

a- əl-Əsma və`s-Sıfat: [54]

b- Təbəqätü'l-Mütəkəllimin: [55; 56]

İmam Əbu'l-Həsən əl-Əşari (ö. 324/963) və əsərləri mövzusunda biliklərimizin əsas mənbəyi olan Təbəqätü'l-Mütəkəllimin dövrümüzə qədər çatmamaqla yanaşı, İbn Asakir (ö. 571/1176), Təbyinu Kəzibi'l-Muftəri adlı əsərini bu kitaba əsaslanaraq yazdığı üçün, dolayısı ilə nələri əhatə etdiyindən xəbərimiz olmuşdur [57, s.141].

Zəbidinin İbn Fürəkə atif etdiyi və etiqađi görüşlərini təsbit edərkən bəzi yerlərdə misallar

gətirdiyi bu kitabı gördüyü başa düşülür [58, s, 767].

c-əl-Medhalu'l-Evsat ilâ İlmi'l-Kelâm.

d-Kitabu'l-Muâfât:

İmanla bağlı problemlərin ələ alındığı bu əsəri yazdığını İbn Fürəkin öz ifadələrindən başa düşürük [59].

e-İxtilafu's-Şeyhayn el-Kalânisî və'l-Əş'ari:

Məzhəbdə Əbu İshaq İbrahim b. Abdullah əl-Kalanisini (v. IV. əsr) İmam Əşari (ö. 324/936)'nin ilə eyni səviyyədə qəbul edəcək qədər əhəmiyyət verdiyini ifadə edən belə bir əsər qaynaqlarda İbn Fürəkə aid edilir.

f-Şərhu Əvaili'l-Ədillə:

Mötəzilənin mühüm kəlamçılarından olan və əl-Kəbi deyə bilinən Əbu'l-Qasım Abdullah b. Əhməd əl-Bəlxinin (v. 319/931) Kəlama dair Əvaili'l-Ədillə adlı əsərində verdiyi şərhdir. İbn Teymiyyə (v. 728/1327), İbn Fürəkin bu əsərindən bəzi sitatlar gətirərək bizi bu kitabın mövcudolmasından xəbərdar edir [55; 60].

g-Məqalât-u İbn Küllab və'l-Əş'ari:

Əhli-Sünnət Kəlam elminin qurulmasında liderlik edən Abdullah b. Səid b. Küllab əl-Bəsri (v. 240/854) ilə İmam Əşarinin (v. 324/936) görüşlərinin incələndiyi bu əsərin varlığını da İbn Teymiyyədən öyrənməkdəyik [60, cV, s 379].

h-Kitabu't-Tə'vilat :

Ehtimal olunan əsərin varlığını həmçinin mutəşəbih nəsslərin təvilləriylə bağlı olması da İbn Teymiyyə nəql edir [60, cV, s 23].

i-Üsulu'l-Fiqh :

İbn Fürəkin usulu'l-fiqhə dair olan bu əsəri, ehtimal olunur ki, Şərhu'l-Alim və'l-Mütəallimdə kitabı'l-Üsul adı ilə bəhs etdiyi eyni əsərdir [59, 20a, 48b].

i-Dəqâiqu'l-Əsrar [61, s 60; 62, c I, s 475].

k-Kəşf-u Əsrari'l-Batiniyyə

3-İbn Fûrek'e Ait Olmadığı Halde O' na İsnat Edilen Kitaplar

3- İbn Fürəkə aid olmadığı halda ona istinad olunan əsərlər.

a- əl-Hüdüd fi'l-üsul: [41, c 4, s. 313; 40, c1, s 176; 36, s 611]

Hənəfi məzhəbinə görə üsul-u fiqh terminlərinin şərh olunduğu kiçik risalə Müqəddimə fi Nüketin min Üsuli'l-Fiqh adı ilə Beyrutda nəşr olunmuşdur(1324). İbn Fürəkin hənəfi üsul-u fiqhinə görə yazdığı bu risalə əlaqədar olaraq, İbn Kutluboğa (v. 802/1399), Hənəfi alimlərinin bioqrafiyalarının yazılmış olduğu bu əsərdə İbn Fürəkdən də bəhs olunmuşdur. Ramazan Şəşən, Cavad İzgi və Cəmil Akpınarın hazırladıkları Körpülü kitabxanasının əlzama əsərlərin siyahısında 849 nömrədə qeyd olunmuş əl-Hüdüd minə'l- Üsulu'l- Kəlamiiyyə və'l Fiqhiyyə adlı risalə İbn Fürəkə aid olan bir əsər olaraq göstərilmişdir. Lakin bu əsərin əhatə dairəsi göz önünə gətirildikdə bunun ona aid olmadığı üzə çıxır. Bundan əlavə əsərin sonunda kitabın müəllifinin Əbu'l- Bərəkət Məhəmməd b.

Müvəffəq əl-Xatibi olduğu bildirilir.

a- ən-Nizam fi Üsulu`d-Din

Bütöv adı ən-Nizamiyyu`l-Kıvamiyyu`r-Ridavi fi İrşadi`l-Mübtədin ilə Qəvaidi Üsulu`d-Din olan Kəlamla bağlı bu iri həcmli əsər, Katib Çələbidən (v. 1067/1657) etibarən İbn Fürəkə aid edilir. Başda Katib Çələbi olmaqla İsmayıl Paşa, Brockelmann, Zirikli, Kahhalə, Fuad Sezgin və Abdulmuti Əmin Kalaci heç bir tərəddüd etmədən əsərin Səlcuqlu sultanı Alparslanın vəziri Nizamülmülkə ithaf edilərək 406/1015-ci ildə vəfat etmiş olan İbn Fürək tərəfindən yazıldığına həmfikirirlər [55, c II, s 1960; 56, c II, s 60; 52, c I, s 176, 24, c I, s 277; 41, c VI, s 313; 63, c IX, s 208; 36, c I, s 611; 53, s 6]. Çünki, istər Yusif Şövqi Yavuz istərsə də Lütfi Doğan bir çox dəlillərlə bu biliyin yalnız olduğunu ortaya qoyaraq və bu şərhləri vermişdir:

Hər şeydən əvvəl haqqında danışılan əsərin, İmam Əşarinin (ö.324/936) tələbəsi Əbu`l Həsən əl-Bəlxidən öyrənən Baqillani (ö. 403/1013) özündə əl-Ustad deyə bəhs etdiyi [64, s 178] tələbə yoldaşı olan və 406/1015-ci ildə vəfat etmiş olan Əbu Bəkr İbn Fürək tərəfindən Nizamülmülkə ithaf olunaraq yazılması tarixi baxımdan mümkün deyil. Çünki, İbn Fürək 1015-ci ildə vəfat etmişdir. Nizamülmülkün anadan olduğu tarixdə həyatda olmayan İbn Fürəkin onun adına əsər həsr etməyi qeyri-mümkündür. İstər Katib Çələbi istərsə də özündən istifadə etmiş olan diqər bioqrafiya yazanlar bu xüsusə əhəmiyyət verməyiblər. Ehtimal olunur ki, əsərin dünyada məlum olan yeganə nüsxəsinin üzərində İbn Fürəkə aid olduğu yazılmış olması [65] onların bu səhvə yol vermələrinə səbəb olmuşdur. Çünki, bu mövzuda əsaslandıqları başqa bir əsər mövcud deyildir. Ən-Nizami fi Üsulu`d-Dinin İbn Fərek tərəfindən yazılmadığını göstərən ikinci mühüm dəlil, əsərdə 465/1072-ci ildə müəllifin gördüyü bir yuxudan danışmasıdır. İfadə eynilə belədir: “Şeyx İmam Əbu Bəkr -Allah özünə kömək olsun- belə dedi (müəllifin özü barədə “Şeyx” və “imam” deməyəcəyi üçün, bu cümlə əsəri köçürənin ifadəsi ifadəsi olmalıdır): Bu ayələrin mənasını şərh etməyə gəldikdə 465-ci ildə bir səhər vaxtı yatıb qaldım. Yuxuda biri mənə belə dedi: *Sizi yaradan Allahdır. Sonra sizə ruzi verdi, sonra sizi öldürür, sonra da dirildir. Sizin bütələrinizdən bu işi edə bilən vardırımı?* Ayəti ilə bəndələrin hərəkəti ilə Allahın yaratdığına nə üçün dəlil gətirmirsən? [28, 86b]. Bu ifadə əsəri yazan müəllifin 465/1072-ci ildə yaşadığını və əsərin bu illərdə yazıldığını aşiq tərzdə göstərir. Bu tarix isə İbn Fürəkin vəfatından 59 il sonradır. Əsərin də İbn Fürək tərəfindən yazılması qeyri-mümkündür. Həqiqətən də kitabda bu hadisədən bəhs olunan səhifənin davamında müəllifin, Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd b. Fürək olduğu bu ifadələrlə qeyd olunmuşdur [28, 108b]. Bu qəbildən olan kitabları bu şəxsin İbn Fürəkin nəvəsi olduğunu qeyd olunur. Subki (v. 771/1730) eynilə belə deyir: 408/1018-478/1085-ci illərdə yaşayan Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd b. Məhəmməd əl-Fürəki İmam Əbu Bəkr İbn Fərekın nəvəsidir, Nişapurludur. Bağdada gəlib burada məskunlaşmışdır. Nizamülmülk (v.449/1057) tərəfindən qurulan Nizamiyyə mədrəsəsində vəzə edərdi. Əbu`l Qasım əl-Küşeyrinin kürəkəni (və ya yəznəsi)dir. Əbu Osman əs-Səbunu (v. 485/157) Əbu`l Hüseyin Abdulfəfir b Məhəmməd əl-Farsidən kəlam, Əbu`l-Həsən b. Mərzubandan da hədis öyrəndi.” [24, c IV, s 79]. Subkinin verdiyi bu məlumatlardan haqqında araşdırmad apardığımız İbn Fürəkin Məhəmməd adında bir oğlu olduğu və onun da Əhməd adında bir oğlu məlum olur. Bu da ən-Nizami fi Üsulu`d-Dində adı qeyd olunan Əbu

Bəkr Əhməd b. Məhəmmədir. İbn'l Əsir (v. 630/1470) də Toğrul bəyin İbn Fürək deyə bilinən İmam Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmmədi 450-ci ildə Bağdada xəlifənin yanına göndərdiyini bildirir. Ancaq adı Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd b. Əyyub formasında qeyd olunur [66, s. 646- 647]. İbn Təğribərdi (v. 847/1470) isə İbn Fürəkin 478-ci ildə vəfat edən nəvəsi Əhməddən Əbu Bəkr Əhməd b. Həsən b. Məhəmməd tərzində bəhs edir [67, c.V, s.121]. Bu rəvayətlərdə Əbu Bəkr Əhməd adı və onun İbn Fürəkin nəvəsi olduğu mövzusunda məlumatlar bir-birini tamamlayır. Adlardakı ata və baba adlarının fərqli olması ehtimal ki, bir yanlışlıqdan və yaxud surət çıxaranın adları səhv yazmasından qaynaqlanır. Ən-Nizaminin müəllifi olduğu başa düşülən Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmmədin atası Əbu Bəkr Məhəmməd b. Həsəndən şəhid babam (əl-İmamuu`ş-Şəhid) deyə bəhs etməsi, babasının İbn Abbad (ö. 385/995) ilə elmi diskusiyalar apardığını bildirməsi – tarixi baxımdan da təmamilə mümkündür- və Təvilu'l-Əxbari-Müşkilə adlı əsəri yazdığını açıqlamışdır [38, 89a]. Bu onun İbn Fürəkin nəvəsi olduğunu göstərir.

Verdiyimiz bu şərhlər və təsbitlər ən-Nizam fi Üsulu'd-Dinin İbn Fürək tərəfindən yazılmadığını, əksinə nəvəsin Əbu Bəkr Əhməd b. Məhəmməd tərəfindən Alparslanın vəziri ithaf olunaraq təlif olunduğunu və İbn Fürək haqqında məlumat verən tədqiqatçıların, əsəri İbn Fürəkə aid etmələrinin yanlış olduğunu isbat edir.

c-Məarifü'l-Əxyar fi Tə'vili'l-Əxbar: Fuad Sezgin, SüleymaniyeKitabxanası, Damat İbrahim nr, 272/2'dəki əsərin İbn Fürəkə aid ola beləcəyi fikrini irəli sürmüşdür [36, c I, s 609].

Əsərlərinin böyük əksəriyyətinin dövrümüzdə qədər gəlib çıxmayan görkəmli Əşari kəlamçısı İbn Fürəkin görüşlərinin hamısını təsbit etmək ən azı indiki zamanda mümkün deyil. Bununla yanaşı dövrümüzdə gəlib çıxan əsərlərindən yola çıxaraq bəzi kəlamla bağlı görüşlərini müəyyən etmək mümkündür.

İmam Əşaridən sonra üçüncü pillədə yer tutan İbn Fürək –Əşarinin tələbələrindən dərs aldığı üçün sağlam biliklərə əsaslanaraq onun görüşlərini çatdıran görkəmli bir Əşari kəlamçısıdır. Əsərlərinin çoxunun dövrümüzdə gəlib çatmayan İmam Əşarinin görüşlərini öyrənməyimizdə İbn Fürəkin də xidmətləri vardır. Onun kəlamdakı yeri, yalnız Əşarində nəql etməkdən ibarət olmamışdır. Çünki, bir çox mövzularda Əşari məzhəbinin görüşlərinə bağlı qalmamaqla yanaşı özünə məxsus bəzi görüşlər də vardır.

بسم الله الرحمن الرحيم وصلي الله على محمد سيد المرسلين وعلى آله وصحبه وسلم {ربى زدنى علما}^١
قال الامام محمد بن الحسن بن فورك رحمه الله عليه :

مسألة: إن قال قائل اخبرونى عن فرائض الله سبحانه على من يجب من خلقه، وبأى شرط يتوجه على من يجب عليه؟
قيل له: إن فرائض الله سبحانه إنما يجب على خلقه بشرطين:

أحدهما: كمال العقل

والآخرين: مجيئ الرسول اليه بالامر والنهي من قبل الله سبحانه. ولن يكمل عقله الا وهو بصفة البلوغ. وصفة البلوغ بالسن عندنا. إذا كان له خمس عشرة سنة فإن احتلم غلام أو حاضت الجارية، قيل ذلك فإنه بلوغ أيضا. والدليل على ذلك قوله تعالى: (لئلا يكون لناس على الله حجة بعد الرسل)^٢ ، ولقوله صل الله عليه وسلم ” رفع القلم عن ثلاثة: عن الصبي حتى يبلغ، وعن المجنون حتى يفيق وعن النائم حتى يستيقظ“^٣.

فإن قال قائل: كيف حددتم البلوغ بالسن خمس عشرة سنة؟

قيل: لحديث ابن عمر: وهو أنه قال: ” عرضت على رسول الله صل الله عليه وسلم يوم احد ولع اربع عشرة سنة فردني ثم عرضت عليه فان ابن خمس عشرة سنة. فأجازنى سيعنى فى الجهاد، ومقاتلة الكفار - عام الخندق “^٤.
فعلق الرد والإجازة على السن لا على المعنى غيره.

١ / ٣

فدل على أنه ليتوحد البلوغ بالسن وأما العقل فإن القدر الذى يتوجه به التكليف على الأقل ليس لذلك حد محدود اكثر من أن يكون العاقل على صفة يتميز بها من المجانين والمعتوهين لم يتميز بين المنافع والمضار ويصح منه الاستشهاد والاستدلال.

مسألة: فإن قال قائل فما أول ما يجب عليه إذا كان بهاذ الوصف؟

قيل: أول ما يجب إذا كان كذلك: النظر والاستدلال المؤديان الى المعرفة بالله سبحانه. والدليل على ذلك: إن صحة الطاعة من المطيع متعلق بمعرفة المطاع وقصد المطيع اليه بها حتى يخلص له في الطاعة ولن يتم ذلك الا بعد المعرفة به. ولن يحصل معرفة به الا بعد النظر والاستدلال [فعلم إن أول الواجبات على المكلف والنظر والاستدلال]^١ في الطريق المؤدى الى معرفة الله سبحانه.
فإن قال قائل: وفيماذا ينظر وبماذا يستدل حتى يتوصل بإستدلاله ويستدل بما تعاقبه عليه من الحوادث على حدثه.
مسألة: فى حدوث العالم:

فإن قال قائل: وما الدليل على أن العالم محدث؟

قيل: إن العالم جواهر واعراض وكلها محدثة.

فدليل حدوث الجواهر: إنها لا تنفك عن أعراض حادثة ويستحيل خلوها منها وذلك

ب / ٣

كالاتتماع والافتراق والسكون والحركة وكل ذلك اعراض متعاقبة على الجواهر و هي محدثة. ويستحيل ان يخلو الجواهر منها كلها وما يستحيل ان يخلو من حادث حادث مثله.

واما دليل حدوث الاعراض هو أنه يستحيل اجتماع المتضادات منها في محل ويجب تعاقبها و وجود بعضها بعد بعض.

فلما ثبتت تضادها و وجب تعاقبها دل ذلك على حدثها.

فإن قيل: وما معنى قولكم ” العالم “؟

قيل: هو جملة المخلوقات.

فإن قيل: وما معنى ” المخلوق “؟

قيل: معناه ومعنى الحديث: المفعول والمصنوع سواء وهو ما كان بعد إن لم يكن.

فإن قال: وما معنى الدليل؟

قيل: هو المعرف بالمطلوب المرشد الى المقصود.

١ طه، ١١٤

٢ النساء، ١٦٥

٣ البخارى، حدود: ٣٢، طلاق: ١١؛ أبو داود، حدود: ١٧؛ ترميزي، حدود: ١؛ ابن ماجه، طلاق: ٤؛ دارمى، حدود: ١؛ أحمد بن حنبل، ٣/١٠٠، ١٠١، ١٤٤، ١٤٤

٤ البخارى، مغازى: ٢٩، شهادات: ١٨؛ أبو داود، حدود: ١٨؛ أحمد بن حنبل، ٢/١٧

١ ما بين المعكوفين ورد في الخامس عند التصحيح

فإن قيل: وما معنى الدلالة؟
 قيل: هي العلامة المنصوبة على الحكم ليعرف بها.
 فإن قيل: والى كم قسم ينقسم المحدثات؟
 قيل: الى قسمين: جواهر و(1) عر (1) ض.
 فإن قال: وما معنى الجوهر؟
 قيل: هو الجزء الذي لا يتجزئ الحامل للعرض.
 فإن قيل: وما معنى العرض؟
 قيل: هو الذي يعرض في الجوهر ويقوم به فيتغير من حال الى الحال.
 فإن قال: وما معنى الجسم؟
 قيل: هو المجتمع وقل ما يقع عليه اسم الجسم جوهران مجتمعان.
 فإن قيل: وما معنى القديم؟
 قيل: هو المتقدم في الوجود.

١/٤

على شرط المبالغة. ثم إن التقدم على قسمين:

أحدهما: تقدم بلاغية وذلك كتقدم الحوادث بعضها على بعض. نحو قولهم: دار قديمة، وعز قديم، وإفك قديم.
 والثاني تقدم بلاغية. وذلك كتقدم الباري جل ذكره وصفاته للحوادث كلها بلاغية. وكل واحد منها يقال له: قديم على الحقيقة كما يقال له متقدم على الحقيقة.

مسئلة: في إثبات الصانع. فإن قال قائل فإذا أثبتتم إن العالم محدث بما ذكرتم من تعاقب الحوادث عليه، فيماذا علمتم أن يكون له محدث أحدثه؟

قيل: الدليل على ذلك هو أن المحدث ما وجد عن عدم فإذا أختص بالوجود بعد عدم دل على إختصاصه بمن أوجده وأحدثه، ولأن كل ما كان بعد إن لم يكن فهو الذي يجوز عدمه و وجوده. فلو لا إن مكونا كونه وموجودا أوجده لم يكن كونه أولى من فقده. ولا فقده أولى من كونه فدل على تعلقه بمن كونه وأوجده وأيضا فإنه لو حدث لا من محدث أحدثه لم يكن محدثه حين حدث أولى من حدوثه بعد ذلك أو قبله. إذ الحوادث لا يختص في حدوثها بزمان مخصوص. إذ لا زمان أولى بها من زمان في جواز الحدوث فيه. ولما وجدنا بعض الحوادث.

٤/ب

يتقدم على بعض وبعضها يتأخر عن بعض دل ذلك على مقدم تقدم المتقدم منها نؤخر المتأخر منها. ولو لا ذلك لم يكن تقدم المتقدم فيه أولى من تأخره فدل ذلك على جاعل ومحدث ويخصص المحدثات بأحكامها في الحدوث بالتقدم والتأخر في الوجود.

مسألة في التوحيد: فإن قال قائل: فإذا أبان بما ذكرتم إن لا بد للعالم من محدث وصانع فما الدليل على انه واحد؟

قيل له: الدليل على ذلك إن المحدثات يقتضى محدثا أحدثها. وهي مستقلة به في حكم الحدوث. فإذا استوعبت بمحدث واحد عن ثان وثالث كان استغناؤها عن ثان كاستغناؤها عن ثالث. لم يكن ما زاد على الواحد عدد هو أولى من عدد وإذا تعارضت للاعداد فيما زاد على الواحد سقطت لتكافئ القول فيها وثبتت إن لا بد من واحد حتى يكون حدوث الحوادث حين حدثت أولى من عدمها فصح أن لها محدثا واحدا أحدث جميعها بارادته وقدرته. فإن قيل فما معنى قولكم الله سبحانه أنه واحد؟

قيل له: ثلاثة معان: أحدها: أنه لا يحتمل في نفسه القسمة والتجزئة والتبعض. و وصفنا له تعالى بأنه واحد بخلاف وصفنا للإنسان

١/٥

إنه واحد لأن الإنسان ذو اجزاء مختلفة متخللة محتملة لزيادة والنقصان. فيتعالى الله عن ذلك. والثاني: أن يراد به أنه لا مثل له ولا نظير بوجه على نحو قول القائل. فلان واحد بلده، واحد دهره، إذا أراد به أن لا مثل له وقد يقال أيضا على المعنى الثالث: أنه واحد أن الحوادث كلها إنتسبت الى قدرته من غير معين ولا شريك له وأيضا فلو كان للمصنوعات صانعان أو أكثر من ذلك لكان يجب تمنعها وادى ذلك إذا تناهى مقدوراتها. بينا ذلك إنا إذا قلنا أنهما صانعان لم ينكر أن أحدهما مرید وجود جسم والآخر يرید عدمه. فينقسم القول في ذلك الى ثلاثة أقسام:
 أحدها: أن يتم ما يريدان.

والثاني: أن لا يتم ما يريدان.

والثالث: أن يتم مراد أحدهما دون الآخر. فيستحيل أن يتم مرادهما معا لإستحالة كون الشيء موجودا، معدوما وذلك محال. ولن يصح أيضا إن لا يتم ما يريدان لأن ذلك يكشف عن عجزهما وكذلك إن لم يتم ما يريد أحدهما بان عجزه. فصح القول بأن صانع المصنوعات واحد لا محالة، وعلى ذلك دل قوله تعالى (إذا لذهب كل اله بما خلق ولعلا بعضهم على بعض) ^١ وكذلك

ب/٥

قوله تعالى: (لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا) ^١ فصح بما ذكرناه أن صانع المصنوعات يجب أن يكون واحدا لا أكثر من ذلك. وبمثله أيضا أبطلنا قول القدرية حيث زعمت أن لبعض الأعراض مهدئا سوى الله بفعله متى أراد شاء ذلك، أم كرهه، وهذا هو الدخول في قول الثنوية والخروج عن التوحيد. ومما يدل أيضا على توحيد الصانع جل ثناءه وإبطال القول بالثنوية إن القائمين بأنفسهما إذا لم يختلفا في الحدث والقدم يجب أن يكون حكمهما سواء في جميع أوصافهما، وهذا يوجب أن لا يختص أحدهما بوصف لا يليق بصاحبه ولا يكون لصاحبه، وإذا كان كذلك وكان أحدهما قودرا على إحداث جسم أو عرض فالواجب أن يكون الثاني كذلك أيضا، وإذا كان أحدهما محدئا لمقدور وجب أن يكون صحبه كذلك وأن لا يختص محدث من الحوادث بأحدهما لوجوب تناول قدرته له لوجوب قدرته صاحبه له وهذا يوجب أحد أمرين كلاهما محال: إما أن يكون الحوادث لحدث بينهما جميعا فيكون إحداثا من محدثين وذلك محال. أو يكون العدم أو لا به من الوجود وهذا يوجب أن لا يكون حادثا اصلا لإمتناع أن يختص أحدهما بإحداثه والامتناع بوقوعه منهما جميعا. فصح القول بتوحيد الصانع تعالى وبأن فساد القول بما زاد عليه فاعله.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gölcük Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, s. 185, Konya, 1992.
2. İbn Haldun, Əbdürrəhman b. Məhəmməd *Müqəddimə*, s. 462- 464, Beyrut, trs;
3. Abduh, Muhammed, *Risaletü 't-Tevhid*, s. 43-51 (nşr M.Reşid Rıza), Qahire, 1353;
4. İzmirli, İsmail Hakkı, *Muhassalu 'l- Kelam ve 'l- Hikme*, s. 2-7, İstanbul, 1336;
5. Topaloğlu Bekir, *Kelam İlmî Giriş*, s. 19-23, 47- 106 İstanbul, 1996.
6. İbn Hazm, Əbu Məhəmməd Əli, *el- Fasl Fi 'l- Mile 'l Ve 'l- Ehvâ Ve 'n- Nihal*, c. 2, s.106, Qahire 1384/1964.
7. Müslim, *Əs-Səhih*, İman, 60;
8. Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, c 2. S. 456-c. 4, s. 106.
9. İsra, 17/85
10. Nisa, 4/59
11. Ahmet Emin, *Zuhru 'l- İslam*, c.1, s. 264, Beyrut 1969.
12. Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 130-131.
13. Muhammed Hudari, *Tarihu 'l -Ümumi 'l- İslamiyye*, c. 2, s. 378-382.
14. İbnü 'l-Əsir, *əl-Kəlam fi 't-Tarix*, c. 8 s. 403-407, Beyrut, 1399
15. Yavuz, Yusuf Şevki, *İslam Əqaidinin Üç Şaxsiyyəti*, İstanbul, 1989.
16. İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi 'l- Müfteri* (nşr. M. Zahid Kevseri), s. 118, Dəməşq, 1347.
17. Qeys Əl Qeys, *Əl-İraniyyun və 'l – Əbdül Ərəb*, c. I, s. 205, Tehran, 1984;
18. Əhməd b. Yusif b. Yaqub b. Əli Əl-Fəxri, *Fihrist Əl-Lübəli*, (thq. Yasin Yusif İlyas), s. 92, Daru 'l – Arabu 'l İslami.

^١ المؤمنون: ٩١

^١ الأنبياء: ٣٢

19. Al Əl-Zəhəbi, Şəmsəddin Məhəmməd Əhməd b. Osman, *Tarixu'l- İslam və Vəfayätü'l- Məşhəri'l-A'lam*, (thq. Ömər Əbüsəlam Tədmuri), 19, c. 4. S. 147-148, Beyrut 1413/1993.
20. Montogomery Watt, *İbn Furak, The Encyclopedia of İslam*, s. 766, Leiden 1971.
21. İbn Fûrək Əbu Bəkr Məhəmməd b. Həsən Müşkilü'l Hədis və Bəyanuhu, (thq. Abdulmu'ti Əmin Kalaci) müqəddimə, s. 3, Hələb 1982.
22. el- Fihri, *Fihrist el- Lübeli*, (thk. Yasin Yusuf İyaş), s. 92.
23. Hallikan *Vefeyätü'l- A'yan* C. 4. S. 272-273. Beyrut, trs.
24. Subkî, *Tabakätü'ş- Şafiiyye*, c. 4, s. 128-129.
25. Bağdadi, *Usûli'd-Din*, s. 310, İstanbul 1928;
26. *el-Fark Beyne'l- Fırak*, (nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid) s.
27. ez - Zehebi, *Tarixu'l- İslam* (thq. Ömer Abdissəlam Tədmüri), s. 147.
28. İbn Fûrək , Ebu Bekr Əhməd b. Məhəmməd, *en- Nizam fi Usûli'd- Din*, vr. 89a.
29. İbn Fûrək, *el- İbanə an Turuki'l - Qasîdin və'l- Kəşf an Mənâhici's- Salikin ve't- Təvəffür ilâ İbâdeti Rabbi'l- Aləmîn*, vr. 28a;
30. Əz- Zəhəbi, Şəmsüddin Məhəmməd b. Əhməd b. Osman, *Fehâris-Siyeru A'lâmi'n- Nübela*, c. 17, s. 215, Beyrut, 1409/1988.
31. Safədi. a.g.ə., c. II, s. 344
32. İbni Kutluboga, *Tacu't-Terâcim*, s. 62
33. M. Zihni Əfəndi, *Kitabu't-Terâcim*, s. 110
34. İsfəryîni, *et-Təbsir fi'd-Din*, s. 119-120.
35. Arif Hikmet Kitabxanası, (Məlik Əbdüləziz Kitabxanası) 271/80 ;
36. Fuad Sezgin. *GAS*, c. I, s. 611.
37. İbn Fûrək, *Risâle fi Elmi't- Tövhid*, vr.5b.
38. *Ən-Nizami fi Usuli'd-Din*, 54b.
39. Nesəfi, *Təbsiratu'l-Ədillə*, Rəşid Əfəndi Ktb., nr. 496, 42b.
40. Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 176,
41. Zirikli, *əl-A'lam*, c.VI, s. 313;
42. İsmail Paşa , *Hediyyetu'l-Arifin*, İstanbul, c. II, s. 60, 1955;
43. *İdâhu'l-Meknûn*, c. II, s. 489, İstanbul 1947;
44. Qəhhalə, *Mücemu'l-Müəllifin*, Beyrut, trs., c. IX, s. 208.
45. Süleymaniyyə kit. Damad İbrahim, nr. 404
46. İbn Fûrək, *Tə'vilu Müşkilü'l- Asar*, Səlimağa Ktb., nr.227, 4b.
47. Buxari, *İsti'zan*,1;
48. Müslim, *Kitabu'l- Cenne*, 28;
49. Müsnəd, c. 2, s. 244-251-310-323-434-463-519.
50. *Kəşfu'z-Zunun*, c. I, s. 439, İstanbul 1947;
51. *Hədiyyətu'l-Arifin*, c. II, s. 60; *GAS*, c.1, s. 611.
52. Brockemmann, *GAL*, c. I, s 176.

53. Abdulmuti Əmin Kalaci, *Müşkilü'l-Hədis* (Takdime), s.6.
 54. Ammar Talibi, *Əbû Bəkr İbni'l-Arabi*, s 65, Əlcəzair, trs.
 55. Katip Çelebi, *Kəşfu'z-Zunun*, c. II, s.1106;
 56. İsmayıl Pasa, *Hədiyyətu'l-Arifin*, c. II, s. 60.
 57. Zebidi, *ithafu's-Sade*, c II, s. 141, Qahirə ,1311
 58. Montgomery Watt, *İbn Fûrek, The Encyclopedia of İslam*, c III, s 767
 59. İbn Fûrək, *Şerhu'l-Alim və'l-Mütəallim*, 42b
 60. İbn Teymiyyə, *Mecmuu Fətâva* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdi). c. II, s 262, Riyad. 1381;
 61. İsmayıl Paşa, *Hədiyyətu'l-Arifin*, c II, s 60;
 62. İdahu'l-Məknun, c I, s 475.
 63. Kəhhalə, *Mu'cəmu'l-Müəllifin*, c IX, s 208;
 64. İbn Asakir, *Təbyin*, s 178.
 65. Süleymaniy Kitabxanası. , Ayasofya nr. 2378,1a
 66. İbnul Əsir, *əl Kamil fi't-Tarix*, s. 646- 647.
 67. İbn Təğribərdi, *ən-Nucumu'z-Zahire*, c.V, s.121.

طه، ۱۱۴ 68.

النساء، ۱۶۵ 0

البخاری، حدود: ۳۲، طلاق: ۱۱؛ أبو داود، حدود: ۱۷؛ ترميزي، حدود: ۱؛ ابن ماجه، طلاق: ؛ دارمی، حدود: ۱؛ أحمد

بن حنبل، ۱۰۰/۳، ۱۰۱، ۱۴۴

البخاری، مغازی: ۲۹، شهادات: ۱۸؛ أبو داود، حدود: ۱۸؛ أحمد بن حنبل، ۱۷/ ۲ 69.

ما بين المعكوفين ورد في الخامش عند التصحيح 0

المؤمنون: ۹۱ 0

الأنبياء: ۳۲ 70.

АЛИ ОГЕ

Проповедник Центрального

Муфтия города Конья Турецкой Республики

alican_042@hotmail.com

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВА ИБН ФУРЕКА И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТОВХИД»

Ибн Фурек является ученым занимающий особое места в ашарийской секте в движении исламского мышления. Его принимают систематизатором мышления Имама Ашари. В этой статье автор исследует произведения «Товхид» и стороны его научной жизни.

ALI OGE

alican_042@hotmail.com**IBN FUREK'S LIFE, WORKS AND TAWHID TREATISE**

Ibn Furek is a scholar. He is member of Ashari School of thought which has an important place in islamic thought. He is considered as systematizer of Imam Ashari's thoughts. In this article we would like to make a modest contribution to the world of academia by investigation of Ibn Furek's treatise "Tawhid".

Rəyçi: t.e.n. M. Abdullayev, t.e.d. C. İsgəndərov

BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının 12 fevral 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 05)